

Stat, städer och urbanisering i östersjöområdet under tidigmodern tid

Sven Lilja

År 1500 hade östersjöområdet 32 städer med över 5000 invånare vardera.¹ Knappt trehundra år senare, omkring år 1790, hade antalet städer ökat till 120. Den totala folkmängden i städerna växte under samma tid från nära 450 000 till över 1,6 miljoner. En kraftig expansion hade ägt rum och den kom att påverka samhällsutvecklingen på ett genomgripande sätt. Östersjöområdets stater förändrades, och relationen mellan stater, städer och urbanisering förändrades. Hur påverkade dessa samhällsfenomen varandra? Vad betydde statsmaktens tillväxt för städerna och urbaniseringsprocessen, och vad betydde urbaniseringen för staternas förmåga att bygga upp sin makt och kontrollera och hantera nya territorier? Hur kan förändringarna förklaras?

Urbanisering ses normalt som en strukturell förändring av samhällen, men den har historiskt även varit ett resultat av staters politiska och militära mål; av deras ambitioner att kontrollera och styra samhällsresurser för att öka centralmaktens styrka och stärka dess säkerhet. Stater organiserar sina territorier utifrån egna behov. Territoriella tillgångar behöver användas och utvecklas till resurser för maktutövning. Det kräver att värden, som produkter, varor och människor, flyttas från en plats till en annan och omvandlas från ett tillstånd till ett annat, och det är en process som förutsätter en utbyggd infrastruktur. Staten behöver därför bygga upp ett system av ekonomiska samlingspunkter och ett nätverk för att sätta dessa i förbindelse med varandra.

Framväxten av städer och nationella urbaniseringsprocesser har genom historien varit en del av staternas försök att organisera

---

Hur du refererar till det här kapitlet:

Lilja, S. 2016. Stat, städer och urbanisering i östersjöområdet under tidigmodern tid. I: Sandén, A. & Elgán, E. (red.) *Kunskapens tider: Historiska perspektiv på kunskapssamhället*. Pp. 43–61. Stockholm: Stockholm University Press. DOI: <http://dx.doi.org/10.16993/bai.d>. License: CC-BY 4.0

sådana system av ekonomiska knutpunkter och deras nätverk. Urbaniseringen kan därför inte ses som enbart en autonom, strukturell förändring av samhället. Den har också varit en produkt av medveten handling och uttalade ambitioner. Den har organiserats fram av strategiskt tänkande eliter av byråkrater, innovatörer och specialister, som under processens gång formulerat och omformulerat sina mål i takt med att den samhälleliga nationella och internationella miljön förändrats. I den meningen är urbaniseringsprocessen inte bara en anonym samhällelig förändring utan även en lärprocess som bygger på iakttagelse, erfarenhet, reflexion och handlingsberedskap; den är en aspekt av ett föränderligt kunskapssamhälle.

Jag kommer i den här artikeln att särskilt betona urbaniseringen som kunskapsprocess. I vilken mån kan stadstillväxt och stadsgrundningar ses som resultatet av en lärprocess där staten och dess bärande skikt var engagerade i territoriell kontroll och maktexpansion?

Territorier, befolkningar och städer

Att tala om östersjöregionens stater ställer naturligtvis vissa krav på definitionen av staterna i fråga.² Det är ingen lätt fråga, men den förenklas på sätt och vis genom den politiska utvecklingen i regionen under tidigmodern tid.³ Omkring år 1500 dominerades regionen av tre väldiga unioner, Kalmarunionen, det polsk-litauiska samväldet och det tysk-romerska riket samt ett stort och mäktigt furstendöme, storfurstendömet Moskva i öster. Utöver dessa giganter var området geopolitiskt splittrat i mindre enheter, som små eller medelstora furstestater i söder, korsfararstaterna i öster och sydost, samt stadsförbundet Hansan, som sträckte ut sitt senmedeltida nätverk från Sydtyskland till Bergen, från London till Novgorod.

Nära 300 år senare, 1790, hade den politiska kartan förenklats. Då var regionen nästan i sin helhet uppdelad mellan fem tidigmoderna stater, Sverige (med Finland), Danmark-Norge, Polen-Litauen, Preussen och Ryssland.⁴ De fem staterna var inbördes helt olika till sina inre karaktärer och de kom att utvecklas efter mycket olika historiska spår. Två av dem, Preussen och Ryssland,

fick en starkt expansiv utveckling, dock med Preussen som en sårbar historisk aktör, med några kraftiga militära bakslag som hotade att utplåna staten. Ryssland å andra sidan var redan år 1500 en stark och territoriellt omfattande furstestat, som under tidigmodern tid lyckades förmera sitt territorium och sin folkmängd på ett spektakulärt sätt. De båda skandinaviska staterna, Danmark-Norge och Sverige (med Finland), var invecklade i en het territoriell konkurrens och en återkommande kamp om herraväldet i Östersjön. Polen-Litauen sticker ut genom dess uppseendeväckande tillbakagång och slutliga utplåning som självständig stat.⁵

Urbaniseringsförloppen i staterna blev därför helt olika. I Ryssland styrdes urbaniseringen både av den ryska statens expansionssträvanden och dess centraliseringsbehov och krav på modernisering av samhällsstrukturen. Resultatet blev en omfattande ökning av statsterritoriet, rikets befolkning och stadsbefolkningen. Ryssland, som redan år 1500 var den territoriellt största statsbildningen i östersjöområdet, med sina 2,3 miljoner kvadratkilometer, växte till en territoriell gigant som efter napoleontiden inneslöt inte mindre än 17 miljoner kvadratkilometer land. Befolkningen hade samtidigt ökat från 3,9 miljoner invånare år 1500 till drygt 34 miljoner år 1790. Antalet städer i det ryska riket ökade kraftigt under samma tidsskede. I början av 1500-talet hade Ryssland 2–3 städer med mer än 5 000 invånare.⁶ År 1790 hade antalet vuxit till 93 städer, samtidigt som stadsfolkmängden växte från drygt 93 tusen till 1,4 miljoner.

De båda skandinaviska staterna spelade i ungefär samma storleksdivision, och hade liknande strukturella utvecklingstendenser. Under den tidigmoderna tiden var de båda staterna territoriellt jämförbara, med det danska riket omfattande drygt 500 000 kvadratkilometer år 1500 och drygt 600 000 kvadratkilometer omkring 1790, då Norge ännu hörde till riket. Motsvarande utveckling i Sverige gick från knappt 350 000 kvadratkilometer till nära 740 000 kvadratkilometer. De båda rikena hade jämförbara befolkningstal. Den danska befolkningen ökade från knappt 1 miljon omkring år 1500 till knappt 2,2 miljoner 1790. Sveriges folkmängd låg på knappt 510 000 år 1500, men nådde nära 3,2 miljoner 1790. Urbaniseringen i Danmark gick något snabbare än i Sverige. I städer med över 5 000 invånare ökade den

svenska stadsfolkmängden från ca 6000–7000 i den enda staden Stockholm till drygt 120 000 i 7 städer omkring 290 år senare, medan Danmark-Norge under samma tid hade 2 städer med sammanlagt kanske 10 000–15 000 invånare år 1500 och 8 städer med drygt 150 000 invånare 1790.⁷

Den stora kontrasten i territoriell utveckling, befolkningsutveckling och urbanisering ser vi i en jämförelse mellan Preussen och Polen, där Preussen gick från en svag och underordnad situation till självständighet och stormaktsstatus, samtidigt som Polen-Litauen, ett av de största länderna i Europa vid den tidigmoderna periodens början, gradvis försvagades och försvann. Ländernas folkmängdsutveckling och urbanisering speglade denna kontrast. I början av perioden var Brandenburg/Preussens folkmängd jämförbar med de båda skandinaviska ländernas. Den lilla furstestaten som omkring 1500 omfattade bara knappt 50 000 kvadratkilometer hade då en folkmängd runt 860 000, men expansionen var kraftig. År 1790 hade territoriet vuxit till knappt 270 000 kvadratkilometer och befolkningen nått över 9,2 miljoner. Polen å andra sidan hade en stagnerande utveckling, som förde landet från ett väldigt territorium på 1,7 miljoner kvadratkilometer år 1500 med mer än 13 miljoner invånare i det som då var den Jagellonska dynastins välde, till ett kraftigt förminskat polsk-litauiskt välde på knappa 530 000 kvadratkilometer 1790, strax före de två sista delningarna. Folkmängden var fortfarande imponerande med 8,8 miljoner, men den hade då passerats av Preussen. Den preussiska stadsbefolkningen i städer med över 5 000 invånare steg samtidigt från kanske 4 städer med totalt omkring 32 000 invånare⁸ till inte färre än 107 städer och 875 000 invånare, medan den i Polen föll från 425 000 i 23 städer till 230 000 i 19 städer. Under den tidigmoderna tiden växte Preussen från att ha varit en stat som befolkningsmässigt och i stadsutveckling var av samma storleksordning som de båda skandinaviska staterna till att bli den stormakt som bidrog till att Polen utplånades från den politiska kartan. Polen å andra sidan reducerades i ett antal dramatiska steg från en position jämförbar med Moskva-furstendömet till eliminering och inordnande som reststat i det ryska väldet.

Denna utveckling innebar samtidigt förskjutningar i maktresurser staterna emellan. Relationen mellan staterna och städerna kom

därigenom att förändras. De nationella stadssystemen omstrukturerades som en följd av staternas maktutveckling och deras växande resursbehov. Jag kommer i fortsättningen att lyfta fram två strukturella förändringar, som var direkt influerade av statsutvecklingen i regionens stater. Det två förändringarna kan enkelt sammanfattas med uttrycken centralisering respektive perifer expansion.

Huvudstädernas århundrade

Den skando-baltiska regionen hade inget urbant centrum; ingen huvudstad. Ingen av regionens ledande städer stack ut som dominerande under hela den tidigmoderna tiden. I stället ägde stora förändringar rum i sammansättningen av ledande städer. I början av perioden dominerade västryska stadsstater som Novgorod och Pskov, ett par polsk-litauiska städer och den södra östersjökus- tens ledande hansestäder, med invånartal på upp emot 30 000 invånare. Novgorod var den största staden med en uppskattad folkmängd på drygt 40 000 invånare. De övriga städerna i toppskiktet hade invånarantal på 25 000–30 000.⁹

Trehundra år senare hade stadslandskapet i Östersjöregionen omgestaltats radikalt. Stadsväsendet hade expanderat kraftigt och de ledande städerna vuxit till en helt ny storleksordning. Regionens åtta största städer låg alla över 50 000 invånare, med den unga ryska huvudstaden St Petersburg främst, med sina kanske 220 000 invånare. St Petersburg var inte den enda staden som hade passerat nivån 100 000. I den kategorin hittar vi även Berlin med ca 150 000, och möjligen även Hamburg, med kanske 100 000. Bland de åtta ledande östersjöstäderna vid denna tid låg också Köpenhamn, Stockholm, Kaliningrad/Königsberg, Wrocław och Warszawa.¹⁰

De geografiska tyngdpunkterna försköts mellan 1500 och 1790, men stadslandskapet präglades fortfarande av sjöfarten och långdistanshandeln. Hansan hade under 1600-talet visserligen gått tillbaka som stadsförbund och maktfaktor i östersjöområdet, men de gamla sjöfarts- och hansestäderna Hamburg och Königsberg spelade fortfarande en ledande roll. Båda ingick i det extensiva handelsnätverk som vuxit fram på 1600- och 1700-talen, och som förband östersjöområdet med den ekonomiskt dynamiska

regionen runt Engelska kanalen. Bland de hansestäder som fortfarande hörde till östersjöområdets större städer omkring 1790 fanns även Gdansk/Danzig och Bremen, med befolkningstal mellan 35 000 och 40 000.¹¹

Ett än mer framträdande drag, som skiljer året 1790 från året 1500, var det starka inslaget av nationella huvudstäder bland de ledande städerna i östersjöregionen mot slutet av 1700-talet. Inte färre än 5 av de åtta största städerna var huvudstäder, och samtliga hade haft en mycket expansiv utveckling på 1600- och 1700-talen. St Petersburg stod i särklass som den stad som gått från grundningen på svenskt territorium 1703 till regionens ledande stad på mindre än ett sekel. Men även de andra huvudstäderna, Berlin, Köpenhamn, Stockholm och Warszawa, hade spektakulära tillväxttal från något tiotusental invånare till storleksordningen 50 000 till över 100 000.¹²

Huvudstädernas starka expansion under den tidigmoderna tiden var ett fenomen som inte var begränsat till östersjöregionen. På många andra håll i Europa hände samma sak. London fortsatte en långsiktig tillväxt från medeltiden och hade år 1700 nått 575 000 invånare, för att hundra år senare passera 1 miljon. Paris hade 500 000 omkring 1700 och växte vidare till 570 000 strax före revolutionstiden. Andra exempel på huvudstäder med en uppseendeväckande befolkningsutveckling var Wien, som mer än tiodubblade sin befolkning mellan 1500 och 1800 då staden tangerade 247 000 invånare, och Madrid som växte i samma storleksordning som Wien upp till 168 000 invånare.¹³

Huvudstadsexpansionen är ett av de mest framträdande dragen i Europas urbanisering under tidigmodern tid. Östersjöregionen genomgick i det avseendet samma utveckling som stora delar av det övriga Europa; kanske t.o.m. ännu mer utpräglat än i övriga Europa. Sambandet mellan huvudstädernas expansion och staternas makttillväxt är ett av de tydligaste exemplen på hur den tidigmoderna staten präglade och strukturerade urbaniseringsprocessen. Statsmaskineriet i länder som Sverige, Danmark, Preussen och Ryssland genomgick under den tidigmoderna tiden omfattande reformeringar. Syftet var att möta den allt hårdare internationella maktkampen med en effektivare och resursstarkare stat. Man byggde upp nya typer av administrativa organisationer;

man effektiviserade systemen för skatte- och tulluppbörd; försökte sig på att reglera och styra ekonomiska flöden i en politik som i historiens ljus döpts till merkantilism; man byggde upp sina militära resurser av arméer, flottor, artilleri och befästningar. Hela processen pågick inom ramen för en allt intensivare maktkamp och militär konkurrens, och den resulterade i en kraftig ökning och centralisering av statens maktresurser.

Detta var också en centralisering som hade en mycket påtaglig rumslig aspekt. Den ledde till att statsmaskinerierna förvandlades från ambulande medeltida furstendömen till stationära maktparater lokaliserade till en ort. Centraliseringen av maktresurser till statsapparaterna och staternas styrande eliter fick därmed till effekt en centralisering av resurser till de städer som blev residensorter för de nationella maktinstitutionerna, de nationella huvudstäderna. Detta kom i hög grad att påverka befolkningsutvecklingen i huvudstäder som Stockholm, Köpenhamn, Berlin, samt Moskva och St Petersburg. Huvudstadsexpansionen blev i grunden ett resultat av de nya staternas hårt förvärvade insikter om behovet av en stark och centraliserad makt i en omvärld av rovgiriga konkurrentmakter. Den var därigenom produkten av en läroprocess i vardande.¹⁴

Den enda stat som egentligen sticker ut i sammanhanget är Polen. Polens huvudstadsutveckling präglades av världens ambivalenta politiska utveckling. Visserligen hade huvudstaden Warszawa, sedan staden 1596 hade övertagit rollen som huvudsäte för den nationella makten, en stark utveckling särskilt på 1700-talet, men staden var inte den entydigt ledande staden i riket. Wrocław hade nästan samma folkmängd och städer som Danzig/Gdansk, Jaroslav och den gamla huvudstaden Krakow hade befolkningstal som inte låg så långt efter.¹⁵

Skälet till att den polska huvudstaden inte blev lika dominerande i sitt rike som de andra östersjöländernas huvudstäder ska sökas i samma behov av maktcentralisering. Polen är i stället det omvända exemplet på hur de styrande eliterna inte kunde enas om en centralisering av maktresurserna. I Polen fick de valda kungarna aldrig den maktposition som koncentrerades till arvkungadömena i de andra östersjöstaterna. I sin samtid kunde Polen vara beundrat för sin kulturella förfining, sin inre maktbalans och sina

kollektiva beslutsmetoder, men den polska staten blev i stället en försvagad aktör i den internationella maktkampen. Det polska maktsystemet blockerades av inre motsättningar mellan olika grupperingar och den adliga elitens kollektiva rädsla för en alltför stark kungamakt. På 1700-talet blev denna svaghet ödesdiger, när Polen under loppet av ett par decennier mellan 1772 och 1795 stegvis styckades upp och slukades av sina mäktigare grannar Preussen, Ryssland och det habsburgska Österrike. Bristen på en dominerande huvudstad i Polen kan därför förklaras med en bristande centralisering av maktresurser till kungamakten. De polska makteliterna läste inte av sin tid och dess processer på rätt sätt. De levde kvar i en medeltida föreställningsvärld om maktbalans mellan kungamakt och adel, där kungen sågs som den främsta bland likar och hindrades från att samla tillräckliga maktresurser för att möta de reformerade, centraliserade expansiva grannstaterna.

Kännetecknande för de övriga huvudstäderna i regionen var att de helt dominerade befolkningsmässigt inom sina respektive nationella stadssystem. Berlins folkmängd var ca 5 gånger större än sin närmaste konkurrent omkring 1800, som kan ha varit Magdeburg. I Sverige var huvudstaden nära 6 gånger större än huvudkonkurrenten Göteborg. I Danmark var huvudstadens dominans förkrossande. Köpenhamn var nästan 16 gånger större än den näst största staden Odense.¹⁶

Ryssland hade en viss likhet med Polen genom att stadssystemet var bipolärt med två nästa likvärdiga huvudstäder. Samtidigt som St Petersburg kan ha haft minst 220 000 invånare tycks Moskva ha inhyst 300 000.¹⁷ Men dessa båda giganter stod isolerade i sin egen division. De ryska andrarangsstäderna hade befolkningstal i storleksordningen 30 000–40 000.¹⁸ Den artificiella grundningen av St Petersburg och Moskvas tidigare expansion var båda uttryck för Rysslands centraliserade politiska strukturer. De var både resultatet och en spegling av autarkin som styrelseform, och faller därför väl in i bilden av den europeiska huvudstadsexpansionen.

Städer i periferin

Huvudstadsexpansionen var ett av de strukturella särdrag som följde av staternas politiska, finansiella och militära maktuppgagnad.

Men även andra förändringar ägde rum under samma förtecken. En av de viktigaste var den geografiska expansionen av det urbana landskapet. Nya städer grundades i områden som tidigare saknat städer.

Mellan åren 1580 och 1660 fick Sverige ett drygt trettiootal nya städer.¹⁹ Den svenska statsmakten grundade, eller lät grunda, städer i Bergslagsområdet, längs Bottniska vikens kuster och i Finlands inland. Några av dessa städer fick tidigt problem med sin överlevnad och förlorade snart sina stadsprivilegier, men de flesta överlevde efter en initial och tvekande period, och de kunde etablera sig som knutpunkter för handel och sjöfart. Delvis innebar nygrundningarna att stadsväsendet förtätades i områden dit urbaniseringen redan nått. Det gällde i första hand Bergslagsområdet. Men flertalet av de nya städerna låg i områden som hitintills hade saknat städer. Städerna längs Bottenvikens kust kom att utvecklas till uppsamlings- och utförselplatser för hela det vida området i norra Skandinavien och Norra Finland. Städerna i östra Finland, fick visserligen större svårigheter att etablera sig permanent, men de var inte desto mindre uttryck för en statlig vilja att kontrollera och utnyttja perifera resurser.

Nya städer grundades även söder om Östersjön, men där handlade det om förtätningar av redan befintliga stadsbestånd. De nya städerna i Tyskland och Polen var snarare ett uttryck för en allmän tillväxt, som skapade ett växande behov av lokala marknader. Den statliga expansionismen fick i stället sitt främsta uttryck i det ryska väldet. Här ser vi samma strävan efter territoriell kontroll och resursutnyttjande som i Sverige, och det ägde rum vid ungefär samma tid.

Moskvafurstendömet hade befunnit sig i territoriell expansion i stort sett oavbrutet från dess uppkomst på 1200-talet. Vid 1500-talets början var Moskva centrum för en av norra Europas territoriellt största statsbildningar, men expansionismen fortsatte och inom loppet av mindre än 100 år hade man inte bara överskridit Uralbergen utan även nått fram till Stilla Havet där man grundade staden Okhotsk som stödjepunkt för de ryska intressena i Ostasien. Okhotsk, som anlades redan på 1640-talet var bara en av en mängd nya städer som grundades av ryssar under den ryska expansionismen in i Sibirien.²⁰

Den ryska territoriella expansionen i Sibirien gick hand i hand med nygrundningen av städer och små tätorter. De flesta av dessa s.k. ostroger anlades som militära stödjepunkter (fort) till skydd för ryska lokala och regionala intressen, men också som knutpunkter för handeln med och uppbörden av bl. a. pälsar. Först efterhand utvecklades jordbruk på breddgrader som kunde bära upp spannmålsproduktion och boskapsskötsel, och så småningom började även bergshantering, och protoindustri i anknytning till bergshanteringen, att spela en viss roll för den sibiriska urbaniseringen. Några av ostrogerna utvecklades till betydande regionala centra, med flera tusen invånare. Vid början av 1800-talet hade sibiriska städer som Krasnoyarsk, Omsk, Petropavloski-Kamchatskiy, Tara och Yeniseysk uppnått befolkningstal nära eller över 5000 invånare. De främsta städerna Irkutsk, Tobolsk, Tomsk och Tyumen hade passerat 10 000. Flertalet av ostrogerna var dock mindre, om än inte sällan med mer än 2000 invånare.²¹

Liksom i Sverige handlade det här om en statligt initierad och stödd expansionism som hade till främsta syfte att exploatera perifera resurser och skaffa sig kontroll över avlägsna områden. Den väldiga territoriella erövringen organiserades i stor utsträckning av privata intressen och genomfördes av militariserade kosackförband, men den skulle inte ha varit möjlig, och fått en sådan rörelsekraft, utan den ryska statens stöd. Det handlade, särskilt i Sibiriens norra och centrala delar, om en urbanisering av områden som tidigare varit utan städer, men nu lades under ett nätverk av urbana orter inom ramen för en administrativ infrastruktur. De trakter som på detta sätt koloniserades genomgick som en följd av koloniseringen omfattande sociala, kulturella och ekonomiska förändringar. Samtidigt som urbaniseringen trängde fram omvandlades de ursprungliga samhällena gradvis till underordnade och beroende ekonomier i den ryska statens tjänst. Det var ett klassiskt koloniseringsmönster som bredde ut sig, och som vi sett på många andra håll i världen; Amerika, Afrika, Australien. Ursprungsbefolkningarnas sedvänjor marginaliserades eller utplånades, och in fördes i stället erövrarstaternas språk och kulturer. I grunden var det liknande händelseförlopp bakom urbaniseringen av norra Skandinavien och Ryssland, som samtidigt och senare utvecklade sig i andra delar av den imperialistiska världen.

Maktkamp och urbanisering som lärprocesser

När man ställer staterna i fokus för drivkrafterna bakom urbaniseringsprocessen är det samtidigt ett val av perspektiv som ser staterna som aktiva agenter i historien. I senare historieforskning kring statsbildningsprocessen i Europa har man starkt betonat staten som en form av organisation.²² Debatten har pendlat mellan två ytterligheter i synen på statsorganisationens styrka och sammanhållning. Å ena sidan har man betonat de tidigmoderna statsbildningarna som starkt centraliserade, militariserade, territoriellt förankrade och effektiva maskinerier för maktutövning och krigföring, och å andra sidan samma staters karaktär av uppsplittrade territoriella konglomerat, med underliggande politiska entiteter som ofta var framgångsrika i sina strävanden att försvara egna intressen och stärka den egna positionen gentemot centrums resurs- och kontrollkrav.²³ Båda perspektiven är fruktbara sedda ur olika aspekter, men mycket talar för att centralism-perspektivet säger mer om man vill förstå sambandet mellan statsmakt och urbanisering och stadssystemens struktur i olika typer av statsorganisationer.

Centraliseringsgraden framstår då som avgörande för stadssystemens utseende och utveckling. Det fanns under den tidigmoderna tiden ett historiskt samband mellan östersjöstaternas urbanisering och deras maktutveckling. Eftersom den tidigmoderna tiden var en historisk epok där den starka territorialstaten blev en drivkraft bakom historisk förändring, kom dess växande betydelse för kontrollen och fördelningen av samhällets resurser att stimulera stadstillväxten. Detta skedde både i de stora städer som blev nationella maktcentra, huvudstäderna, och i de många nya småstäder som grundades i rikenas utmarker för att stärka statens territoriella kontroll över periferin. Det handlade om en betydande centralisering av makt även i en renodlad konglomeratstat som Preussen, där Berlin växte till helt nya dimensioner från 1600-talets början och framåt. De båda skandinaviska huvudstädernas spektakulära befolkningsökningar på 1600-talet var uttryck för samma centralisering av maktresurserna. Den intensiva maktkonkurrensen mellan Sverige och Danmark innebar en kraftig skjuts för tillväxten av Stockholm respektive Köpenhamn.

Samtidigt innebar den ryska huvudstadsutvecklingen på 1700-talet att väldet fick ett bipolärt stadssystem med två konkurrerande centra, som dock var kraftigt dominerande inom det ryska stadssystemet. Bakom denna utveckling låg det ryska kejsarrikets motsägelsefulla spänning mellan moderniseringssträvanden och västorientering å ena sidan och ett rysk-ortodox försvar för det genuint ryska och slaviska i samhällsutveckling och kultur å den andra. De båda huvudstäderna speglade varsin sida av denna inre spänning i det ryska imperiet; en spänning som skulle ligga latent och utvecklas fram till den ryska revolutionen och som fortfarande präglar delar av den ryska befolkningens självuppfattning.

Den starka staten kom till uttryck även i den perifera expansionen av stadsväsendet. Den var till sin essens en strävan från de berörda staterna, främst Sverige och Ryssland, att ta kontroll över utmarker och därigenom öka möjligheterna att exploatera resurser i tidigare outnyttjade landsdelar. Den ingick också som en strategisk del i ländernas hävdande av nya territorier. De nya städerna blev landmärken för sina staters expansionssträvanden, och de kom att spela viktiga roller som militära stödjepunkter och administrativa noder i statskontrollens och uppbördens infrastrukturer.

Det gick en oregelbunden tidslinje mot ökad maktkoncentration genom den nordeuropeiska politiken, från de senmedeltida renässansfurstarnas machiavelliska härskartekniker till den fullskaliga absolutismen och dess finputsade variant i den upplysta despotismen på 1600- och 1700-talen. Det handlade också om att sträcka ut statens tentakler till områden och avlägsna trakter som tidigare hade legat utanför urbaniseringens räckvidd. Nya städer grundades och nya regioner drogs in i det statligt initierade och dirigerade resursutnyttjandet. Samtidigt är det värt notera att vare sig staternas organisatoriska styrka som urbaniseringsprocessen i stort kan jämföras med moderna förhållanden. Som anhängarna av konglomeratstaten påpekat var den tidigmoderna staten långt ifrån den inre koherens, styrka och effektivitet som präglar dagens stater. Detsamma gällde städerna och stadssystemen. Det tydligaste tecknet på detta var den, vid modern jämförelse, mycket låga urbaniseringsgraden under tidigmodern tid. De europeiska samhällen som idag har upp till drygt 80% av sina in-

vånare boende i städer, hade under tidigmodern tid urbaniseringsgrader som låg klart under 10%. Det var samhällen vars bärkraft på sin höjd bara kunde försörja 1 stadsbo på 9 landsbygdsbor, mot dagens drygt 8 stadsbor på 2 landsbygdsbor i det högst urbaniserade länderna.

Men även om den tidigmodern staten var avsevärt svagare som organisation än våra moderna stater, så är det tydligt att den hade en förmåga att påverka stadsväsendet. Staterna drev på och omformade sina samhällen för att öka sin styrka. Man var involverad i en permanent maktkamp om internationella positioner och territorier. Den stat som misslyckades med centraliseringen av sina resurser hamnade i underläge och riskerade att utplånas; de stater som tog lärdom av hårda erfarenheter och byggde upp sina maktstrukturer klarade sig någorlunda väl, om än med många bakslag, reträtter och återhämtningar. I den meningen drevs urbaniseringsprocesserna i de kämpande staterna fram av deras läroprocesser, deras förmåga att se förändringarna i tiden och anpassa sig till dessa. Perception, kunskapsinhämtning och förmåga till avvägning av medel mot mål var minst lika viktiga instrument för statsorganisationernas styrande eliter, som deras faktiska militära förmåga. Att gå från en förståelse av omgivningens förutsättningar till framgångsrikt försvar av den territoriella integriteten förutsatte att kunskaperna omsattes i praktisk handling; en aspekt av denna praktiska maktuppbyggnad var styrningen och kontrollen av staternas städer och stadssystem.

Noter

1. De statistiska uppgifterna i artikeln kommer från en databas till det pågående projektet *Peoples, Towns and States*. (förk. PTS-databas) Databasen baserar sig på ett flertal källserier och är under utbyggnad. Vissa av sifferuppgifterna kan därför komma att revideras i slutversionen, men det är inte troligt att eventuella revisioner kommer att förändra dokumentationen och slutsatserna i den här artikeln i någon större grad. Befolkningstalen som redovisas gäller huvudsakligen städer med 5 000 invånare och uppåt. De anlitade huvudkällorna är: Paul Bairoch, Jean Batou & Pierre Chevre, *La population des villes européennes de 800 à 1850/The Population of European Cities*

from 800 to 1850. (Centre of International Economic History/Centre d'histoire economique internationale (Université de Genève 1988). I forts. förk. BBC/); Jan de Vries, *European Urbanization 1500–1800* (London 1984). I forts. förk. de Vries /); kompletterande folkmängdsdata har även hämtats från de engelska och tyska versionerna av Wikipedia. Data över tyska städer finns i *Deutsches Städtebuch* (I forts. förk. DSB). Data över ryska städer har kompletterats med uppgifter från Thomas Stanley Fedor, *Patterns of Urban Growth in the Russian Empire During the Nineteenth Century*, The University of Chicago, Department of Geography, research paper no. 163 (1975), och Gilbert Rozman, *Urban Networks in Russia, 1750–1800, and premodern periodization* (Princeton UP 1976). De svenska uppgifterna över städerna har hämtats från statistikpublikationen Sven Lilja, *Städernas folkmängd och tillväxt. Sverige (med Finland) ca 1570-tal till 1810-tal*. (Historisk tätortsstatistik, del 2. Stads- och kommunhistoriska institutet. Stockholm 1996. Tillgänglig digitaliserad i förf. ägo; ingår även i den digitala databasen "Städtesystem und Urbanisierung im Ostseeraum" <http://www.baltictowns.com/rostock/index.htm>), kompletterad med bl. a. Lars Nilsson, *Historisk tätortsstatistik. Del 1: Folkmängden i administrativa tätorter 1800–1970* (Stockholm 1992.) För källorna till data från de andra nordiska länderna hänvisas till PTS-databas. Allmänna befolkningsdata kommer dels från rekonstruktioner med utgångspunkt i uppskattade befolkningstätheter, huvudsakligen från nationella källor kompletterade med B. R. Mitchell, *European Historical Statistics 1750–1975* (London and Basingstoke 1981). Staternas territoriella utvecklingar har rekonstruerats med hjälp av kartprogrammet Arc View kombinerat med moderna territoriella data över inomnationella regioners ytor.

2. För enkelhetens skull talar jag i fortsättningen om östersjöregionen eller östersjöområdet synonymt. Där det klart framgår av sammanhanget nöjer jag mig med det kortare uttrycket regionen eller området. Östersjöområdet kan beskrivas som en historisk region, men det vore fel att se området som en klart definierad och sammanhållen region. Som namnet antyder omfattar regionen landområden med direkt kontakt med Östersjön och Bottniska viken, men jag innefattar även den skandinaviska halvön i begreppet. Östersjöregionen är således innesluten av hav i väster och norr och i dessa båda riktningar därför väl definierad, men i söder och i öster saknas naturliga gränser. En möjlighet är att följa vattendelaren som avskiljer floder

som rinner mot Östersjön från floder som rinner åt det motsatta hållet. Då får vi en oregelbunden gräns i söder som sträcker sig en bit upp i de sammanhängande bergsområdena i Centraleuropa. I öster kommer däremot gränsen att gå rakt över det flacka och av skog och träskmarker överdragna området i dagens Karelen och Vitryssland. När jag här arbetar med östersjöområdet som en geografisk enhet utgår jag visserligen från dessa förutsättningar, men gör ändå en mer pragmatisk avgränsning av regionen i söder och öster. Gränserna för regionen har där i praktiken dragits tämligen rätlinjigt, där den östliga gränslinjen sammanfaller någorlunda med vattendelaren, medan den södra gränslinjen har dragits rakt igenom centrala Polen och Tyskland, och ut till Atlanten strax söder om Jylland. För regionens omfattning se Sven Lilja, "Peoples, towns and states. Structural power resources and state power in the Scando-Baltic region (1500–1820)", s. 35, Map 1, i Hanno Brand & Leos Müller (red.), *The Dynamics of economic Growth in the North Sea- and Baltic Region in the Late Middle ages and Early Modern Period* (Hilversum 2007) s. 24–45.

3. Perioden definieras här som tiden mellan ca 1500 till ca 1790, strax innan Polens upphörande som oberoende statsbildning.

4. Några få år senare hade antalet minskat till fyra stater, efter upplösningen av det polsk-litauiska samväldet under de tre delningarna på 1770- och 1790-talen. Det är 1790 års fem stater som jag har valt för jämförelsen i den här artikeln.

5. En fyllig översikt över utvecklingen i östersjöområdet finns i David Kirby, *Östersjöländernas historia 1492–1772* (Stockholm 1994). Mer svepande översikter hittar man i Harald Gustafsson, *Nordens historia. En europeisk region under 1200 år* (Lund 1997) särskilt kapitel 5–7 och Matti Klinge, *Östersjövärlden* (Stockholm 1994) se särskilt s. 57–101. De nordiska krigen behandlas även i Robert I. Frost, *The Northern Wars 1558–1721. War, State and Society in Northeastern Europe, 1558–1721* (London 2000). Se även Jan Lindegren, *Maktstatens resurser*, opubl. manuskript. (Odense UP 1993). Fylliga och matnyttiga översiktsverk över rysk, polsk och preussisk historia är Nicholas V. Riasanovsky & Mark D. Steinberg, *A History of Russia*, (Oxford & New York 2011), Norman Davies, *God's Playground. A History of Poland. Volume I, The Origins to 1795*, (Oxford & New York 1981), och Christopher Clark, *Iron Kingdom. The Rise and Downfall of Prussia 1600–1947* (Cambridge 2006). Norskt och danskt stadsväsende har nyligen fått

välmatade översikter i Knut Helle, Finn-Einar Eliassen, Jan Eivind Myhre & Ola Svein Stugu, *Norsk Byhistorie: urbanisering gjennom 1300 år*, Oslo 2006, och Sören Bitsch Christensen & Jörgen Mikkelsen, *Danish Towns during Absolutism: Urbanisation and Urban Life 1660–1848* (Aarhus 2008).

6. Moskva (36 000), Novgorod (42 000) enligt BBC. Jaroslavl kan ha haft ca. 10 000. (osäker extrapolering från senare data; 15 000 mot slutet av 1600-talet, enl. uppg i engelska Wikipedia) Källa: PTS-databas.

7. År 1500 Danmark-Norge: Bergen ca 5–7000, Köpenhamn 5–10 tusen (mycket osäkra siffror). År 1790 Danmark-Norge: Bergen ca 19 000, Flensburg ca 10 000, Kiel ca. 6000, Köpenhamn 90 tusen, Odense knappt 6000, Oslo ca. 8000, Trondheim ca. 8000, Ålborg drygt 5000; Sverige m Finland 1790: Falun knappt 6000, Gävle ca. 5000, Göteborg knappt 15 000, Helsinki drygt 8000, Norrköping drygt 8000, Stockholm ca. 72 000, Turku/Åbo knappt 9 000. Källa: PTS-databas.

8. Frankfurt Oder (11 000), Berlin (9000), Stendal (6000) och Brandenburg (knappt 6000 uppskattn.). Källa: PTS-databas.

9. Novgorod (42 000), Pskov (29 000; Pskov erövrades av Moskva först 1510), de polska städerna Poznan (32 000), Polotsk (30 000), Vilnius (25 000), Wrocław (25 000), samt hansestäderna Danzig/Gdansk (30 000) och Lübeck (25 000). Källa: PTS-databas.

10. Siffrorna över St Petersburg divergerar starkt i olika källor, men storleksordningen med ett minimum omkring 220 000 måste anses rimlig. Rozman, Princeton 1976, anger 297 000 för år 1782, medan BBC har 220 000 för 1800. Mitt intryck är att Rozman ofta ligger högt i sina befolkningsuppskattningar. Berlin hade uppskattningsvis 10 000 invånare omkring år 1500, men växte till nära 150 000 strax före 1790 och Hamburg nådde vid samma tid upp till 100 000 invånare. Köpenhamn kan ha haft 10–15 000 invånare på 1500-talet innan staden började sin stora expansion på 1600-talet till 90 000 invånare omkring 1790. Stockholm låg hela tiden något men inte långt efter Köpenhamn, med ca 6–7 000 invånare omkring 1500 och 57 000 runt 1700. På 1700-talet fick Stockholm en svag utveckling och hade omkring år 1780 inte nått högre än till knappt 70 000 invånare. Königsberg (dagens Kaliningrad; 60 000 år 1800; uppsk.

60 000 även år 1790). Wrocław (59 000 uppsk. år 1790; 60 000 invånare 1800). Den polska huvudstaden Warszawas stora expansion kom först på 1700-talet då staden växte från 15 000 till kanske 55 000 år 1790. Warszawa (63 000 år 1800; uppsk. 55 000 1790) För jämförelse mellan Köpenhamn och Stockholm se Lilja, "Central Power and Urban Development in the 17th Century: Comparative Perspectives on Scandinavian Urbanization" i M. Ruiz & M. de Pazziz Pi Corrales (red.), *Spain and Sweden during the Baroque epoch (1600–1660)* International congress records, (Fundacion Berndt Wistedt 2000a). För Stockholm se också Lilja, "Stockholms befolkningsutveckling före 1800: problem, metoder och förklaringar." *Historisk tidskrift* 1995:3 och Lilja "Stockholm under huvudstädernas sekler: Stockholms befolkningsutveckling i jämförande perspektiv", *Historisk tidskrift* 1996b:3

11. Gdansk/Danzig (ca. 39 000 uppsk. år 1790); staden hade av allt att döma nedgångsperiod under 1700-talets senare del (47 000 år 1750, 37 000 år 1800); Bremen (ca. 34 000 uppsk. år 1790; 36 000 år 1800) Källa: PTS-databas. För hansans utveckling se exempelvis Philippe Dollinger, *Die Hanse* (Stuttgart 1966). En aktuell översikt över europeisk urbanisering och europeiska städer från 400 till idag ges i Peter Clark, *European Cities and Towns, 400–2000* (London 2009). Se särskilt s. 117, 125.

12. För befolkningstalen se not 10.

13. BBC.

14. de Vries 1984, s. 141f. Se även Sven Lilja, *Tjuvehål och stolta städer: urbaniseringens kronologi och geografi i Sverige (med Finland) ca 1570-tal till 1810-tal* (Stockholm 2000b) s. 342ff och där anförda referenser, samt Lilja (Fundacion Berndt Wistedt 2000a), som är en direkt jämförelse av Köpenhamn och Stockholm med huvudstadsexpansion på 1600-talet som problemställning.

15. För Gdansk se not 10 ovan, Jaroslav (uppsk. 21 000 år 1790), Krakow (uppsk. 22 000 år 1790). Källa: PTS-databas.

16. Magdeburg (uppsk. 32 000 år 1790), Göteborg (uppsk. ca. 15 000 år 1790), Odense (uppsk. knappt 6000 år 1790). Källa: PTS-databas.

17. Liksom för S:t Petersburg har vi påtagligt divergerande data över Moskva. För Moskva har jag använt Rozman, Princeton 1976. BBC

stöder Rozmans data, men notera att Fedors data, Chicago 1975, ligger påtagligt lägre. Rozman anger 213 000 för 1782, medan Fedor har 181 000 för 1811, dvs. nära 30 år senare och året före Napoleons 1812. BBC har 300 000 för 1800, medan Fedor anger 242 000 för 1825.

18. Tula (ca 39 000 uppsk. år 1790), Kazan (ca. 36 000 uppsk. år 1790), Astrakhan (ca 33 000 uppsk. år 1790), Izmail (ca. 30 000 uppsk. år 1790). Källa: PTS-databas.

19. Birgitta Ericsson, "De anlagda städerna i Sverige ca. 1580–1800" i Grethe Authén Blom (red.), *Urbaniseringsprocessen i Norden, 2: de anlagte steder på 1600–1700 tallet*. Det XVII nordiske historikermøte i Trondheim 1977. För en kvantitativ studie av de svenska nygrundningarna se även Lilja (Fundacion Berndt Wistedt 2000a) och där anförda källor.

20. James Forsyth, *A History of the Peoples of Siberia. Russias North Asian Colony 1581–1900* (Cambridge UP 1992) är ett standardverk över den sibiriska expansionen. Den ryska urbaniseringsprocessen behandlas utförligt i Fedor (Chicago 1975) och Rozman (Princeton 1976). Särskilt Fedor presenterar utförlig statistik över ryska städers befolkningstal i början av 1800-talet.

21. Biysk (1811: 2183), Irkutsk (1811: 12 533), Krasnoyarsk (1811: 8000), Khyatka (1825: 2490), Nerchinsk (1825: 2310), Omsk (1811: 4577; 1825: 8496), Petropavloski-Kamchatskiy (1811: 5056), Tara (1811: 3509; 1825: 4298), Tobolsk (1811: 16 934; 1825: 16 994), Tomsk (1811: 8631; 1825: 10 867), Tyumen (1811: 8782; 1825: 10 771), Verkhoture (1811: 2226), Yakutsk (1825: 2438), Yeniseysk (1811: 5746), Kuznetsk (1811: 2438), Verkhne-Udinskiy (1811: 2168). Källa: PTS-databas (data från Fedor).

22. Se Jan Glete, *War and the State in Early Modern Europe. Spain, the Dutch Republic and Sweden as Fiscal-Military States, 1500–1660* (London and New York 2002) och där anförd litteratur.

23. Harald Gustafsson, *Makt och människor: europeisk statsbildning från medeltiden till franska revolutionen* (Göteborg & Stockholm 2010). Gustafsson argumenterar övertygande för konglomeratstatstesens. Den motsatta uppfattningen har länge tagits för given i historieforskningens analyser av de europeiska staternas politiska system från renässansmonarkierna via absolutismen till

den upplysta despotismen. Ett typiskt exempel i handbokslitteraturen är R. R. Palmer & Joel Colton, *Nya tidens världshistoria*. Del 1 och 2, (red.) Torvald Höijer (Stockholm 1969) som följer utvecklingslinjen från "de nya monarkerna", via "absolutismens triumf" till "Upplyst despotism" i öst och väst. För en marxistisk tolkning av absolutismen utifrån ett klassperspektiv se Perry Anderson, *Den absoluta statens utveckling*, Malmö 1980. Jmf Sven Lilja, *Europa, Sverige, Världen: europeisk integration och expansion 1500–1800* (Lund 2001) kap. 3, 4 och 9, och där anförd litteratur.